

Tinca Richard¹

Mi következik a neoliberalizmus után?

Recenzió a Sorin Gog és Victoria Stoiciu szerkesztette

Ce urmează după neoliberalism? Pentru un imaginar politic alternativ
(Mi következik a neoliberalizmus után? Egy alternatív politikai képzeletért)
című tanulmánykötetről (Presa Universitară Clujeană, 2024)

Kelet-Európa a posztoszocialista átmenet során a neoliberális kapitalizmus kísérleti terepévé vált, ahol a piaci fundamentalizmus hegemoniája jelölte ki az átalakulás irányát. Románia egy szélsőséges neoliberális átalakuláson ment keresztül: a piaczgazdaságra való áttérés radikális reformokkal, sokkterápiás intézkedésekkel és megszorítások sorozatával valósult meg. Ezt az átalakulási folyamatot veszi kritikai górcső alá a 2024-ben megjelent *Ce urmează după neoliberalism? Pentru un imaginar politic alternativ* (Mi következik a neoliberalizmus után? Egy alternatív politikai képzeletért) című tanulmánykötet, amely Sorin Gog és Victoria Stoiciu szerkesztésében, a kolozsvári Presa Universitară Clujeană gondozásában jelent meg.

A kötet a romániai posztoszocialista korszak három évtizedes tapasztalatait vizsgálja. Ezt a periódust egy neoliberális konszenzus uralta, amely a szociális állam felszámolását, a pénzügyi szektor dominanciáját és az átfogó privatizációt tette a meghatározó társadalompolitikai gyakorlattá. Az újkapitalista berendezkedés maradandó következményeként jelentkeztek a súlyos társadalmi egyenlőtlenségek, az akut lakhatási válság, a regionális leszakadás és a tömeges elszegényedés. Mindezek ellenére a neoliberalizmus kritikája és a status quo megkérdőjelezése az elmúlt évtizedekben marginális maradt a román közbeszédben, hozzájárulva a neoliberális beágyazottság legitimációjához.

Módszertani szempontból is figyelemre méltó az a sokszínűség, amely a tanulmányok gazdag empirikus megalapozottságát és a kvalitatív–kvantitatív megközelítések ötvöztetését jellemzi. A szerzők szisztematikusan támaszkodnak friss közvélemény-kutatási adatokra, nemzetközi felmérésekre és statisztikai elemzésekre, miközben esettanulmányok, interjúk és részvételi megfigyelések révén a társadalmi mozgalmak és szakpolitikai konfliktusok különféle aspektusait is betekintést nyújtanak.

Különlegessége nem csupán az empirikus adatok értelmezésében rejlik, hanem egy alternatív politikai képzelet felvázolásában is, ami kísérletet tesz a neoliberális hegemonia meghaladására. A tanulmányok szerzői különböző területeken keresztül – a lakhatástól és oktatástól kezdve a munka világán és környezetpolitikán át egészen a politikai részvétel és szubjektíváció kérdéseiig – vizsgálják a neoliberalizmus megnyilvánulási formáit, és egy olyan alternatív politikai vízió felvázolására törekkenek, amely ezek meghaladását célozza.

Már a rendszerváltást követő első években a neoliberális piaci logika vált hegemonná, miközben az alternatív – például keynesiánus vagy szociáldemokrata – megközelítések fokozatosan kiszorultak a közpolitikai gondolkodásból. A posztkommunista átmenet során azonban a

¹ Szociológus, teológus. E-mail: tincarichard@gmail.com

román politikai elit és értelmiségi közeg sem a szocialista rendszer belső működéséről, sem a követendő nyugati modellek komplexitásáról nem rendelkezett kellő ismeretekkel.

E tudáshiányt egy orvosi allegóriával világítja meg Vladimir Pasti, aki történeti-politikai nézőpontból közelíti meg Románia rendszerváltás utáni átalakulását. A fejlett kapitalizmus az egészséges test, a román szocializmus a beteg szervezet, amely a forradalom során orvoshoz fordul – ám az orvos, vagyis a nyugati szakértő, sem a betegség természetét, sem a kezelés mikéntjét nem ismeri. Mindez jól mutatja, hogy a kapitalizmus romániai adaptációját nem empirikus megalapozottság, hanem ideologikus minták irányították, ami figyelmen kívül hagyta a társadalmi és gazdasági valóságokat.

A neoliberalizmus nem sorsszerű fejlődési út, hanem tudatos politikai döntések és érdekek eredője. Vladimir Pasti tanulmányában arra mutat rá, hogy Románia jövője azon múlik, képes-e saját társadalmi tudását a posztkommunista tapasztalatok kritikai feldolgozására építeni. Ez a kiindulópont nemcsak történeti diagnózist ad, hanem keretet is teremt a kötet további tanulmányai számára, amelyek különböző aspektusokon keresztül vizsgálják meg a neoliberális átalakulás következményeit és lehetséges alternatíváit.

A neoliberalizmus számos súlyos társadalmi válságot eredményezett – ezek közül a lakhatási krízis az egyik legsúlyosabb, amely mégis hosszú ideig marginális maradt a közbeszédben. Amint a tanulmánykötetből is kiderül, noha Románia lakosságának döntő többsége magántulajdonban lévő ingatlanban él, a lakhatási biztonság meglehetősen rétegzett: például a fiatalok jelentős része szülőkkel vagy más családtagokkal kénytelen élni, miközben körükben kifejezetten magas a súlyos lakhatási depriváció előfordulása. A kötet két, egymással párbeszédben álló tanulmánya e válság szerkezeti okait és a lakhatási mozgalmak társadalmi válaszait vizsgálja.

A lakhatás strukturális válsága Romániában elsősorban annak tudható be, hogy a rendszerváltást követően fokozatosan a piaci logika uralma alá került. Az államszocializmusban felépült lakásállományt privatizálták, a közösségi tulajdon visszaszorult, az állam pedig gyakorlatilag kivonult a lakásépítésből. E folyamat eredményeként egyre súlyosbodott a megfizethető és megfelelő minőségű lakások hiánya, a túlszűfolttság, valamint a lakhatási szegénység tömeges megjelenése. A lakhatás kettős természetéből – mint piaci áru és mint a társadalmi újratermelés alapvető feltétele – fakadó feszültség a neoliberalizmusban különösen élesen jelentkezik: a lakás spekulatív befektetési eszközzé alakul, amelyben a tőkefelhalmozás logikája folyamatosan ütközik az alapvető társadalmi szükségletekkel. Vincze Enikő tanulmánya szerint e válság meghaladásához a lakhatás rendszerszintű újragondolására van szükség: olyan, vegyes tulajdonformákon alapuló modellre, amely erős közösségi elemeket mozgósít, például átfogó állami és önkormányzati bérlakásprogramokon, szigorú piacsabályozáson és a lakásgazdálkodás közösségi kontrollján keresztül, miközben a lakhatáshoz való jog garantálása egyetemes társadalmi alapelvvé válik.

A lakhatás intézményi és politikai újragondolása mellett fontos azt is látni, hogyan reagálnak a különböző társadalmi szereplők a mindennapokban e válság következményeire. Ioana Florea és Mihail Sandu-Dumitriu esettanulmánya a lakhatási mozgalmak kialakulását és társadalmi támogatottságát vizsgálja Romániában a rendszerváltást követő időszakról napjainkig. Elemzésük rávilágít arra, hogy ezek a mobilizációk jellemzően konkrét lakhatási krízishelyzetek – például kilakoltatások vagy tömeges jogsértések – nyomán erősödtek fel, amikor is a közvetlen fenyegetettség kollektív szolidaritást generált. Ugyanakkor a tartós társadalmi összefogás

kialakítása nehezebben fenntartható, még akkor is, ha elvi szinten széles körű támogatottság mutatható ki az inkluzív lakáspolitikák iránt. A tanulmány áttekinti a mozgalmak szerveződési formáit, kulcseményeit, és azokat a kihívásokat is, amelyekkel jelenleg szembesülnek – különös tekintettel a társadalmi osztályokon és rétegeken átívelő szolidaritás kiépítésének nehézségeire.

A kötet tanulmányai nem elszigetelt válságokként, hanem rendszerszintű következményekként értelmezik a neoliberalizmus által előidézett gazdasági és társadalmi feszültségeket. Andrei Mocearov írása például az utóbbi évek energiaár-válsága kapcsán mutat rá a neoliberális piacszabályozás kudarcaira. Provokatív címválasztása – *Az energiahordozók megfizethetetlen árának rejtélye. A kapitalizmus nem működik, és az emberek szocializmust akarnak* – talán túlzásnak tűnhet, de pontosan megragadja a fejezet alapgondolatát: az energiaárak drasztikus emelkedése nem átmeneti zavar, hanem rendszerszintű következmény, és a társadalmi válaszok egyre inkább a szolidaritáselvű, állami beavatkozások irányába mutatnak.

Mocearov tanulmánya az energiapolitika válságát a közművek piacosításához és a spekulatív logikára épülő árképzéshez köti, amely kiszolgáltatottá tette az ellátást és radikálisan megnövelte a lakosság terheit. A 2021-ben bekövetkező energiaár-robbanás a háztartások tömeges eladósodásához vezetett, miközben az állam csak késve reagált – ársapkák és kompenzációk formájában –, ám ezek inkább tüneti kezelések voltak, mint rendszerszintű válaszok. A szerző szerint a piac nem képes biztosítani a stabil és megfizethető ellátást, ezért az állami beavatkozás szükségességét hangsúlyozza, amely közösségi tulajdonú infrastruktúrával és fenntartható beruházásokkal válaszolna a válság strukturális okaira.

Tamás Gáspár Miklós (2021) egyik esszéjében arról ír, hogy a mai kapitalizmus a rugalmasság és változás jelszavaival teszi elfogadhatóvá a prekaritást és kizsákmányolást. A technológiai fejlődés nem a munkateher csökkenését hozta, hanem annak igazságtalan elosztását: nem sokan dolgoznak keveset, hanem kevesen dolgoznak túl sokat. A neoliberális logika által erőltetett munkaerőpiaci „rugalmasság” a dolgozók védtelenségével járt, és mára a gazdaság fenntarthatóságát is veszélyezteti. Ovidiu Goran, Aurora Trif és Dragoș Adăscăliței közös tanulmánya európai összehasonlításban értelmezi a romániai szakszervezetek helyzetének paradoxonát. Romániában a rendszerváltás utáni évtizedekben látványosan meggyengült a szakszervezeti mozgalom: visszaesett a kollektív szerződések lefedettsége, és egyre szűkebbre szabottá vált a sztrájkjog gyakorlása is. Ám ez nem pusztán hazai sajátosság, hanem a neoliberális világrend és az uniós gazdaságpolitika által erőltetett strukturális átalakulás következménye, amely tudatosan szorította háttérbe a kollektív érdekképviseletet. A tanulmány arra is rámutat, hogy bár az EU-intézmények ösztönözték a formális jogok átvételét, az *austerity* (megszorító) és a flexibilizációs elvárások végső soron a dolgozói pozíciók gyengüléséhez vezettek.

A közoktatás hagyományosan a vertikális mobilitás egyik legfőbb eszközeként van számon tartva. A meritokratikus elmélet szerint az oktatás lehetőséget kínál a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére, és az egyéni teljesítményen alapuló felemelkedésre. A neoliberális korszakban azonban ez az ígéret egyre inkább kiüresedik: az oktatás ma már sokszor nem kompenzálja, hanem újratermeli a társadalmi hátrányokat. Sebastian Țoc és Andreea Gheba tanulmánya éppen erre világít rá a PISA-, PIRLS- és TIMSS-felmérések alapján, amelyek szerint Románia az oktatási esélyegyenlőség terén az uniós sereghajtók közé tartozik. A szerzők szerint a tanulói teljesítmények közötti extrém különbségek és a családi háttér meghatározó szerepe az oktatási

rendszer szelektív jellegét és igazságtalanságát jelzi. Javasataik túlmutatnak a pedagógiai reformon: célzott szociális programokat, ösztöndíjak bővítését és az állami szerepvállalás megerősítését sürgetik – jelezve, hogy az oktatási egyenlőség csak szélesebb társadalompolitikai változásokkal érhető el.

A környezeti válság napjainkra egyre világosabban tárja fel a neoliberális gazdaságpolitika strukturális ellentmondásait: a profitérdekek által vezérelt növekedési logika nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségeket mélyíti el, hanem a természeti erőforrások kimerítésén, a közjavak privatizálásán és az ökoszisztémák széthullásán keresztül maga is a klímakrízis egyik fő előidézője vált. Jelen problémával a kötetben két tanulmány is foglalkozik.

Adrian Dohotaru tanulmánya annak lehetőségét vizsgálja, kialakulhat-e Romániában egy baloldali ököpolitikai mozgalom, valamint hogy a társadalom mennyiben érzékeli a klímaváltság sürgető természetét. Interdiszciplináris megközelítéssel – a politikai ökológia és mozgalomkutatás szempontjait ötvözve – elemzi a romániai zöld aktivizmus történetét, amelyet hosszú ideig lokális, apolitikus keretek jellemeztek. Közvélemény-kutatási adatok alapján arra a következtetésre jut, hogy bár a társadalomban erős a környezeti tudatosság, ez nem tükröződik a politikai képviseletben: nincs baloldali zöld párt, a meglévő formációk pedig beolvadtak a neoliberális diskurzusba. Dohotaru mellett érvel, hogy a környezeti és társadalmi igazságosság összefügg – az olyan ügyek, mint a közösségi közlekedés, a szociális lakhatás vagy az energiahatékonyság egyszerre zöld és szociális kérdések. Ennek megfelelően egy olyan ököpolitikai program szükségességét hangsúlyozza, amely kimondja a kapitalista logika felelősségét a klímaválsáért, és állami, közösségi megoldásokat helyez előtérbe.

Irina Velicu és Hestia Delibaş tanulmánya a környezeti igazságosságot az élelmiszer-önrendelkezés (food sovereignty) kritikai fogalmán keresztül közelíti meg, a vidéki Románia társadalmi és gazdasági átalakulásainak tükrében. A szerzők a poszt szocialista mezőgazdasági szerkezetváltást elemzik, amely kettős következménnyel járt: egyrészt létrejött egy tőkekoncentrált, exportorientált agrárszektor, másrészt a kisgazdaságok és helyi közösségek tömegei kiszorultak az élelmiszer-termelésből. E folyamat hatására került előtérbe az a kérdés, hogy kié az élelem fölötti kontroll – a piacé vagy a közösségé. Velicu és Delibaş az élelmiszer-szuverenitás eszméjét a demokratikus önrendelkezés progresszív értelmezéseként állítják szembe a konzervatív agrárpopulizmus etno-nacionalista bezárkózásával.

A neoliberalizmus strukturálisan újratermeli a női egyenlőtlenséget: miközben elvárja tőlük a gazdasági produktivitást, a gondoskodás terheit változatlanul rájuk hárítja (Gregor, 2022). Ennek ellenére Romániában a nők kisebb arányban sorolják magukat a baloldalhoz, mint a férfiak – szemben a nyugat-európai trendekkel –, addig konkrét szakpolitikai kérdésekben egyértelműen progresszívabb értékeket vallanak. Tudorina Mihai értelmezése szerint e paradoxon történelmi és kulturális okokra vezethető vissza: a baloldaliság fogalma a posztkommunista térségben erősen kompromittálódott, miközben a nők politikai identitását jelentős mértékben befolyásolják a vallásos és konzervatív diskurzusok is. Ez a szociális érzékenység azonban jelentős politikai potenciált rejt, amely megfelelő nyelvezettel és értékkeszlettel megszólítva a szolidaritáson alapuló politikai alternatíva társadalmi bázisává válhat. A nemek közötti egyenlőség és a társadalmi igazságosság összekapcsolása kulcsfontosságú lehet a politikai képzelet kibontakozásához.

Elena Trifan tanulmánya a neoliberalizmus kulturális belső tereibe vezet: azt vizsgálja, hogyan vált a személyiségfejlesztés – az „önmagad kovácsa vagy” mantrájára épülő tréningek, könyvek és tanácsadói iparág – a neoliberális ideológia egyik leghatékonyabb hordozójává a román társadalomban. A szerző szerint e diskurzus – amely az egyéni felelősségre, a pozitív gondolkodásra és a versenyképességre helyezi a hangsúlyt – nem pusztán a középosztály önképét formálja, hanem a társadalmi problémák individualizálásán keresztül gyengíti a kollektív felelősség és szolidaritás normáit. Trifan azonban rámutat arra is, hogy az individualizmus retorikája saját határaiba ütközik: a középosztály egy része már felismeri, hogy a társadalmi nehézségek nem orvosolhatók belső attitűdváltással, és egyre inkább hiányolja a közösségi gondoskodás intézményeit. E felismerés alapján Trifan egy alternatív kulturális program körvonalait is felvázolja: a szolidáris szubjektum újjáépítését, amelyhez szerinte a közoktatás átalakítása – a társadalomtudományi ismeretek és kooperációs készségek előtérbe helyezése – alapvető eszköz lehet. E tanulmány a kötet méltó lezárása: azt üzeni, hogy a neoliberalizmus meghaladása nemcsak gazdasági vagy politikai, hanem mentális és erkölcsi kérdés is – s ennek felismerése lehet az első lépés egy igazságosabb társadalom irányába.

Vladimir Borțun zárótanulmánya a román baloldal rendszerváltás utáni történetét tekinti át, és azt a kérdést boncolgatja, miért nem alakult ki mindmáig egy olyan tömegpárt, amely hitelesen képviselné a munkavállalók és kiszolgáltatott társadalmi csoportok érdekeit. Megállapítása szerint a legnagyobb „baloldali” politikai erő, a PSD (Szociáldemokrata Párt) valójában a hazai tőkésosztály érdekeinek megfelelően hajtott végre a neoliberális átmenetet, és közben elhanyagolta a klasszikus szociáldemokrata programot és társadalmi bázist. A szakszervezetek sem tudtak tartós ellenállást kifejteni, a független baloldali kezdeményezések (mint például a PSR vagy a Demos) pedig vagy a múlt iránti nosztalgiába sülyedtek, vagy mérsékelt reformizmusra szorítkoztak. Borțun szerint egy új baloldal csak akkor lehet sikeres, ha tanul ezekből a kudarcból, és egy átfogó „transzíciós program” mentén építkezik: azaz konkrét társadalmi küzdelmekre alapoz, amelyek során az emberek saját közvetlen tapasztalataikon keresztül értik meg a kapitalista rendszer korlátait. A tanulmány optimista záróüzenete szorosan illeszkedik a kötet egészéhez. Borțun úgy látja, hogy a társadalmi feltételek adottak egy új baloldali politikai projekt számára – az antikapitalista attitűdök a lakhatás, oktatás, munkajogok vagy épp a környezetvédelem terén már léteznek a társadalom széles rétegeiben, csak megfelelő politikai artikuláció hiányzik. A szerző egy olyan baloldali párt vízióját vázolja fel, amely koalícióban gondolkodik: összehangolja a feminista, ökológiai, regionális és munkásmozgalmi törekvéseket, és a kapitalizmus mélyreható strukturális kritikáját összekapcsolja jóléti, redistributív és demokratikus reformokkal. Ezzel a fejezet nemcsak összegzi, hanem szintetizálja is a kötet tanulságait: megmutatja, hogy a neoliberalizmus meghaladása nemcsak szükséges, hanem társadalmi szinten már elő is van készítve – a kihívás csupán az, hogy ezt a kollektív tapasztalatot politikai képviselővé formálja valaki.

A *Ce urmează după neoliberalism? Pentru un imaginar politic alternativ* című tanulmánykötet célja nem csupán a posztoszocialista neoliberális átalakulás három évtizedének kritikai feltárása, hanem egy igazságosabb társadalom alternatívájának körvonalazása is a neoliberális hegemonia meghaladása révén. A tanulmányok sokfélesége ellenére a kötet egésze koherens egységet alkot. A szerkesztők tudatos koncepció mentén rendezték el az írásokat, így a fejezetek nem elszigetelt esszék, hanem egymást kiegészítő mozaikdarabokként olvashatók. A fejezetek szorosan kapcso-

lódnak egymáshoz: mindegyik egy-egy rendszerproblémát tár fel (legyen az a lakhatás, a munka, az oktatás, a környezet, a politikai képviselet vagy az egyéni tudat), és ezek összességéből rajzolódik ki a teljes kép a neoliberalizmus romániai hatásairól. Így a kötet nem esik szét különálló tanulmányokra, hanem egymással párbeszédben lévő fejezetek láncolataként olvasható.

A tanulmánygyűjtemény egyik kiemelkedő erőnye a módszertani és elméleti sokszínűség. A szerzők ötvözik a statisztikai adatelemzést és közvélemény-kutatási eredmények értékelését a kvalitatív megközelítésekkel (esettanulmányokkal, interjúkkal, részvételi megfigyelésekkel). Így a fejezetek egyszerre nyújtanak makroszintű strukturális elemzést és mikroszintű társadalmi betekintést, ami szilárd alapot ad a kritikai következtetéseknek. Az elméleti keretek is változatosak: a politikai gazdaságtani szemlélettől a feminista és ökológiai megközelítéseken át a kulturális kritikai elméletekig több paradigmát képviselnek a szerzők. Ez a multidiszciplináris látásmód komoly hozzáadott értéket jelent, hiszen a neoliberalizmus kritikája és a lehetséges alternatívák feltérképezése így a társadalmi valóság több rétegére kiterjed.

A kötet megjelenése hiánypótló mind a tudományos diskurzus, mind a tágabb közéleti vita szempontjából. Romániában – és általában a posztoszocialista Kelet-Európában – ritkán született ennyire átfogó és empirikusan megalapozott kritikai értékelés a neoliberális átmenetről, így a jelen munka új irányt szabhat a társadalmi önreflexiónak. Egyszerre politikai és tudományos vállalkozásról van szó: politikai, mert a bemutatott elemzések és adatok révén hozzájárulhat a közbeszéd tematikájának kiszélesítéséhez, a status quo megkérdőjelezéséhez és egy új jövőkép körvonalazásához; tudományos, mert a posztneoliberalizmus fogalmát és lehetőségeit a társadalomtudomány eszköztárával tárja elénk, adatvezérelt módon. A szerzők és szerkesztők ezzel a kötettel tudatosan kapcsolódnak a globális kritikai diskurzusokhoz is, miközben a romániai tapasztalatoknak önálló hangot adnak.

Összegzősképpen, a *Ce urmează după neoliberalism? Pentru un imaginar politic alternativ* átfogó és inspiráló munka, amely új megvilágításba helyezi az elmúlt évtizedek társadalmi folyamatait és a jövő lehetőségeit. Szerkesztői koncepciója, tematikai és módszertani gazdagsága, valamint következetesen kritikai, de nem dogmatikus hangvétele révén a kötet egyszerre tudományos értékű és politikailag releváns. Segítségével a posztneoliberális gondolkodás kiléphet a marginalitásból: a benne felhalmozott tudás és reflexióanyag alapul szolgálhat egy igazságosabb társadalmi modell melletti érvekhez, és támpontokat nyújthat a majdani politikai gyakorlat számára is. A neoliberalizmus utáni alternatíva – amint a könyv is sugallja – nem csupán elméleti lehetőség, hanem a jelenben formálódó tendenciákra építő, valós jövőképpé érhet, ha sikerül a kritikai felismeréseket kollektív cselekvéssé transzformálni. Eljött az ideje, hogy a társadalomtudomány ne csak értelmezze a világot, hanem hozzájáruljon annak megváltoztatásához is.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Tamás, G. M. (2021). Hajnali tűnődések kommunizmusról és egyebekről. In Uő, *Antitézis* (pp. 21–33). Kalligram.
- Gregor, A. (2024). Nem vész el, csak átalakul? Kísérlet a neoliberális neopatriarchátus fogalmának magyarországi alkalmazására. *Fordulat*, 24, 110–127.